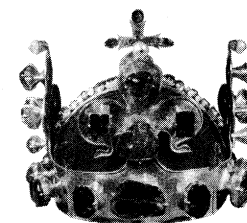

VELKÉ DĚJINY ZEMÍ KORUNY ČESKÉ

Ivana Čornejová
Jiří Kaše
Jiří Mikulec
Vít Vlnas

PASEKA
PRAHA
LITOMYŠL
2008

SVAZEK
VIII.
1618–1683

Rovněž váleční zbohatlíci mohli statky výhodně skupovat už během války nebo po ní, kdy prodejní cena musela být snižována v důsledku utrpených škod. Kromě toho bylo velmi výhodné nakupovat statky za znehodnocenou minci.

V 17. století se stávalo běžným zvykem, že synové válečníků nabývali vzdělání – ne sice řádným univerzitním studiem, ale spíše při kavalírských cestách, které se těšily oblibě už od 16. věku. Právě druhá a třetí generace cizinců se úspěšně vřazovala mezi zemskou šlechtu a dobývala postavení u dvora. Vzdělání však nebylo nutnou podmínkou dosažení pozic ve vyšších vrstvách společnosti. Příkladem za mnohé může být Servác Engel, původně flanderský koželuh, zbohatlý výnosným obchodem s kůží a povýšený za účast při obraně Prahy v roce 1648 do šlechtického stavu s predikátem z Engelflussu, který se později stal hejtmánem Podbrdského kraje. Koupí získal Mníšek pod Brdy, poničený průtahy armád a požáry, městečko i panství zvelebil, vystavěl se značnými náklady zámek a v této činnosti ho následoval i jeho syn.¹¹⁹⁾

Život nižší a střední šlechty se odehrával převážně v rámci panství, kde mohl pán přímo dohlížet na jeho správu a chod domácnosti řídila manželka. O tom podává svědectví například Zuzana Černínová z Harasova ve svých listech adresovaných synovi Humprechtu Černínovi z Chudenic či paní Alžběta Lidmila z Lisova píšící si rodinnou kroniku.¹²⁰⁾ Aristokratické špičky na své venkovské statky zajížděly spíše ojediněle, neboť patřilo k dobrému tónu mít jeden palác v hlavním městě země a druhý ve Vídni, v blízkosti panovnického dvora. Pro vysoké aristokratické kruhy se pobyt na venkovském statku mohl rovnat i poháně, jak dokládá internování Václava Eusebia z Lobkovic v Roudnici po roce 1674.¹²¹⁾

Právě dvůr císaře Leopolda I. je zajímavou ukázkou „angažmá“ členů jednotlivých rodů ve vídeňském centru vládní moci.¹²²⁾ Je zřejmé, že řada českých šlechticů náležela k panovníkovým osobním přátelům a někteří mu byli „přidělení“ ještě v dobách, kdy žil jeho starší bratr Ferdinand a Leopold jako mladší, *nezrozený k moci*, byl předurčen k duchovní službě. Spřízněnce mezi českou a moravskou aristokracií ovšem tento panovník s oblibou vyhle-

dlával i po svém vstupu na trůn. Byli to Humprecht Černín z Chudenic, Václav Eusebius z Lobkovic, František Oldřich Kinský, Jiří Adam z Martinic, Dominik Ondřej z Kounic či Karel Ferdinand z Valdštejna. Po roce 1620 se zcela jasně prosazuje tendence, patrná do jisté míry už v předchozích desetiletích, že skvělou osobní kariéru zajistí jen panovnický dvůr.¹²³⁾

VRCHNOSTI A PODDANÍ

I/6

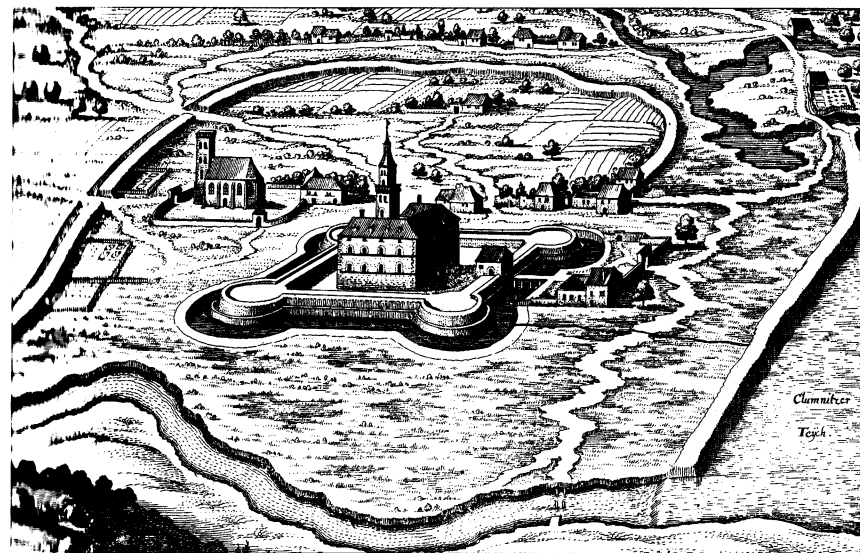
Poddaní obyvatelé venkova zaujímali jednu z nejnižších příček na žebříčku stavovsky strukturované společnosti raného novověku. Současně však představovali nejpočetnější složku obyvatelstva, a to složku nesmírně důležitou. Svou prací především zajišťovali pro celou společnost potraviny. Na příjmech z vlastních panství byly rovněž bezprostředně závislé pozemkové vrchnosti, tedy příslušníci nižší i vyšší šlechty, ale také církevní instituce (kláštery, kapituly), stejně jako četná královská i některá poddanská města. Majetkový vzestup šlechty a církevních institucí pak dával významné impulsy k hospodářskému rozvoji země – prostřednictvím stavebních aktivit, kulturního mecenátu, pomocí poptávky po luxusním zboží a podobně. Poddaní ovšem mohli představovat pro zemi určité bezpečnostní riziko – pokud se vzbouřili, byli ohroženi příslušníci vyšších vrstev společnosti, nehledě na skutečnost, že pacifikace vzbouřených poddaných v raném novověku většinou vyžadovala určitou vojenskou sílu. V zájmu celé společnosti tedy bylo, aby se vztah mezi vrchnostmi a poddanými udržoval v mezích přijatelných pro obě strany, zatímco extrémy v tomto vztahu zvyšovaly nebezpečí sociálních hnutí na venkově. V pobělohorské době k vychýlení vztahu mezi vrchnostmi a poddanými došlo, což mělo za následek nejen zmíněné sociální bouře, ale v roce 1680 i vstup státu (panovnické moci) mezi vrchnosti a jejich poddané.

Postavení poddaných se v průběhu 17. století postupně utužovalo. Zejména šlo o omezování mobility poddaných – jejich životy byly v mnoha oblastech podřizovány vůli vrchností, respektive vrchnostenského úředního aparátu. Začala být přísněji vymáhána vázanost poddaných na půdu a panství, z něhož se nesměli vystě-

hovat bez souhlasu vrchnosti. Důvodem se stal hlavně úbytek obyvatelstva zapříčiněný válkou a epidemiemi, které ji doprovázely. Válečné události stále výrazněji zasahovaly ve třicátých a především ve čtyřicátých letech 17. století na území českých zemí. Vedle přímých bojových střetů se jednalo o ničivé průtahy armád, „vlastních“ i nepřátelských, o výživu, již nacházely z velké části právě na nechráněném venkově. Poddaní ve strachu před vojsky i opakovaně opouštěli svá obydlí, mnoho vesnic lehlo popelem, řada lokalit zanikla. Ale také tam, kde se osídlení udrželo, přicházeli zemědělci o živý i mrtvý inventář, byly rozvrácené místní trhy a narušen běžný ekonomický život.

Zanikání vesnic, stejně jako zmenšování počtu poddaných na panstvích, to vše představovalo pro pozemkové vrchnosti značné ohrožení, výnosy z panství s velkým úbytkem poddaných prudce klesaly a dominium ztrácelo na ceně. Lapidárně tuto závislost vrchností na poddaných vyjádřil v roce 1639 hejtmán novoměstského panství ve východních Čechách Václav Králík z Brocné, když do dopisu svému pánovi napsal: ...*nebudeme-li lidí poddaných míti, po nás málo bude.*¹²⁴⁾ Proto již v první polovině 17. století prorůstaly do každodenního života zásady, jimiž se pozemkové vrchnosti snažily získat stále přísnější kontrolu nad poddanými. Venkované se bez vrchnostenského povolení (zvaného výhost) nesměli stěhovat na jiná panství, vrchnosti si osobovaly právo na vyslovení souhlasu se sňatky poddaných (zejména pokud šlo o poddané dvou různých pánů), svolením bylo též podmiňováno vzdělání dětí z poddanského prostředí – jak studia na školách, tak učení řemeslům.

Uvedená vázanost poddaných na pozemkové vrchnosti byla ovšem vyžadovaným ideálem, v praxi se vymáhala s většími či menšími obtížemi. Vrchnosti narážely na tichý odpor venkovanů, kteří se snažili všemi prostředky obcházet nařizované normy. Kupříkladu bylo velmi obtížné poddaným zabránit v nelegálním opouštění panství, zbíhání, které se rozmohlo zvláště na sklonku třicetileté války. Přes tresty hrozící vrchnostem, jež na své pozemky přijmou uprchlé *cizopanské poddané*, se stále nacházelo dost šlechticů, kteří tak činili, ve vlastní prospěch zvyšovali hus-

Blatenský starý zámek, opevněný čtyřmi rondely a vodním příkopem, v době třicetileté války.

totu osídlení, ale tím i podporovali zbíhání vesničanů ze sousedních panství.¹²⁵⁾

Druhým jevem, který v pobělohorské době negativně dopadl na poddanská hospodářství, byl výrazný vzestup robotního zatížení.¹²⁶⁾ To souviselo s rozmachem *režijního velkostatku*, tedy s hospodařením vrchností na panské (dominikální) půdě ve vlastní režii. Pro velké panské poplužní dvory byla výhodná bezplatná robotní práce poddaných, případně v menší míře i jejich nucená práce za nízké mzdy.¹²⁷⁾ Prosperitu velkostatku zajišťovalo pěstování obilí pro místní trh, pro vývoz do sousedních zemí v rámci středoevropského trhu, ale také dodávky obilí pro vrchnostenské pivovarnictví, které v tomto období procházelo značným rozmachem. Vrchnosti se snažily na svých panstvích rozšiřovat rozsah půdy obdělávané ve vlastní režii tím, že zabíraly půdu opuštěnou během války poddanými. Vedle zemědělských aktivit se vrchnostenské podnikání na řadě panství rozvíjelo i v jiných oblastech (rybníkářství, prodej dřeva, sklářství, těžba železných a jiných rud, jejich zpracování ve vrchnostenských hutích a hamrech apod.).

Z rozvoje vrchnostenského režijního hospodářství, pro které byla robotní práce velmi důležitá, ovšem vyplývala další omezení poddaných v ekonomické oblasti. Na četných panstvích byli venkované během 17. století nuceni odebírat vrchnostenské zboží (přímusy), především pivo a pálenku, ale i maso či mléčné výrobky. Poddaní museli také užívat výhradně vrchnostenských mlýnů, v některých případech i služeb vrchnostenských řemeslníků.

Utuzování poddanského postavení, které ovlivnilo život na českém pobělohorském venkově v době třicetileté války a po ní, bylo vyvrcholením procesu, jenž započal mnohem dříve. V 15. a 16. století vznikly normy, které se v pobělohorském období bez větších úprav mohly využívat v rámci nových potřeb vrchností. Tak například omezování svobodného pohybu poddaných bylo legislativně řešeno již v 15. století¹²⁸⁾ a tato tematika se dostala do zemských zřízení. Rovněž zemské sněmy v sedmdesátých a osmdesátých letech 16. století a na počátku století 17. zakazovaly obyvatelům království jakoukoliv podporu zběhlým poddaným. I když nelegální opouštění panství poddanými bylo v předbělohorské době vnímáno jako negativní a potenciálně nebezpečná záležitost, teprve v průběhu třicetileté války a v letech následujících se z útěků poddaných stal vážný celospolečenský problém. Tehdy vrchnosti začaly při svých snahách o tlak na poddané skutečně staré právní normy využívat. Současně nařízení proti útěkům poddaných a přechovávání uprchlíků přešla do Obnoveného zřízení zemského.¹²⁹⁾

V 16. století již i v českých zemích existovaly výše zmíněné režijní šlechtické velkostatky, ale k jejich masivnímu rozvoji a s ním souvisejícímu vzestupu robotního zatížení došlo až za změněných ekonomických a společenských podmínek v 17. století. Řadu stránek poddanského postavení na jednotlivých panstvích normativně podchycovaly *soudní artikule* (v odborné literatuře označované též jako selské řády).¹³⁰⁾ Jednalo se v podstatě o jakési vrchnostenské zákoníky, jež některými svými body navazovaly na články zemských zřízení (a rozváděly je s přihlédnutím ke konkrétním podmínkám panství), v dalších bodech pak upravovaly poměr poddaných k vrchnostenské správě a majetku.

Přísné tresty určené poddaným za porušování nejrůznějších pravidel (například hrdelní tresty za porušení zákazu lovit zvěř), které jsou součástí mnoha pobělohorských soudních artikulí, nelze považovat za důkaz zpřísnění vrchnostenských norem pro poddanské postavení v pobělohorské době. Toto zpřísnění trestů je doložitelné již v řadě článků z druhé poloviny 16. století, které byly v pobělohorské době buď přímo přejímány, nebo se staly vzorem pro nově vytvářené artikule.¹³¹⁾ I zde tedy bylo už v předbělohorském období normativně zakotveno utužené poddanské postavení.

U postavení poddaných v pobělohorské době bývá poukazováno na dvě složky, z nichž se historicky skládalo – jednou je poddanství, druhou zmíněná vázanost poddaných na vrchnost, označovaná občas v historiografii novodobým a v nedávné minulosti ideologicky silně zabarveným termínem nevolnictví.¹³²⁾ Vlastní poddanství vyplývalo z emfyteutické držby půdy (rustikálu) poddanými a vycházely z něho poddanské povinnosti (činže, naturální dávky a také určité roboty). Druhá složka, *tělesná poddanost neb člověčenství* (slovy patentu Josefa II. z roku 1781, který tuto vázanost zrušil), se skládala z výše uvedených omezení pohybu poddaných, z mimoekonomického přinucení orientovat spotřebu na vrchnostenské výrobky, ale její součástí se stal i masivní nárůst robotního zatížení v pobělohorské době. V němčině, která v úředním styku v 17. století převažovala, se pro tyto složky poddanského postavení používaly termíny *Untertänigkeit* (poddanství) a *Leibeigenschaft* („nevolnictví“, dobovým termínem *člověčenství*). Lze však doložit, že v 17. století závazky plynoucí z obou stránek poddanského postavení nebyly nijak přesně odlišovány a spíše splývaly – docházelo dokonce k synonymitě obou výrazů.¹³³⁾ Obecné rozšíření termínu *Leibeigenschaft*, který byl sice termínem právním, ovšem nebyl současně nijak přesně vymezen, dávalo vrchnostem jakousi právně podloženou možnost utuzovat postavení poddaných, zatěžovat je podle potřeb svého hospodářství, zvyšovat jim roboty a podobně.¹³⁴⁾ Přes veškeré negativní jevy, které z právního hlediska poddanské postavení v pobělohorské době ovlivnily, se však poddaní venkované v českých zemích pobělohorské doby nikdy

nestali zcela bezprávnými objekty vrchnostenské zvrů. Vždy jim zůstávala možnost stěžovat si na pozemkovou vrchnost k panovníkovi, mohli dokonce svého pána žalovat u soudu. Samozřejmě pokud těchto možností využili, většinou jen zřídka byli schopni úspěšně vzdorovat společenskému vlivu, kontaktům a penězům svých vrchností.

Příslušníci privilegovaných společenských vrstev v 17. století pochopitelně vnímali změny v poddanském postavení. Jejich důsledkem totiž byly četné lokální poddanské nepokoje a rebelie od dvacátých do osmdesátých let 17. století, jež vyvrcholily sérií poddanských povstání roku 1680. V obecném pojetí poddaných v barokní společnosti se střetaly dvě protikladné tendence. Na jedné straně stálo tradiční opovržení, které zaujímali společensky výše postavení vůči prostým a nevzdělaným obyvatelům venkova živícím se zemědělstvím, s jejich nízkým společenským statutem a těžkou manuální (a tedy společensky podřadnou) prací. V pramenech ze 17. století se dochovalo mnoho názorů o venkovském poddaném obyvatelstvu, mezi nimiž převažují ty negativní. Vztah většiny šlechticů, ale také duchovních a měšťanů k poddaným venkovanům se skládal ze složité směsice nadřazenosti, prezíravosti, nechuti, opovržení, a to vše bylo doplněno nedůvěrou a určitými obavami.¹³⁵⁾

Druhý pól nazírání na poddanskou otázku byl pro poddané vstřícnější – ozývalo se v něm vědomí užitečnosti rolníků pro společnost, někdy i přímé sympatie k poddaným zemědělcům. V pobělohorských Čechách rovněž zaznívaly hlasy proti různým formám vrchnostenskému útisku poddaných.¹³⁶⁾ Varovaly před stupňováním sociálního napětí na venkově, z něhož co chvíli vznikaly nějaké lokální či širší poddanské nepokoje. Součástí tohoto názorového proudu byly i výše zmíněné obavy o ztrátu poddaných, tedy pokles hospodářské prosperity panství. Některé z uvedených názorů byly motivovány morálně a nábožensky, ostatně z hlediska křesťanské morálky odsuzovali mravokárci útisk poddaných vrchnostmi už dávno ve středověku. Z církevního prostředí zaznívaly názory upozorňující na zodpovědnost vrchností za jejich poddané před Bohem. Zvláště proslulý je text

s názvem *Considerationes* (Úvahy), jehož autorem byl jezuita Jakub des Haies, který v něm okolo roku 1657 pojednal o útlaku na panstvích hraběte Viléma Lamboye.¹³⁷⁾ Pro jezuitu původem ze španělského Nizozemí, který se s českou realitou seznamoval, bylo postavení zdejších poddaných nepřijatelné. Svým pojednáním odmítl místo zpovědníka hraběte, pokud ten nezlepší zacházení s poddanými na svém panství. Haies vyšel z pozic španělské morální teologie a položil důraz na nebezpečí, které hrozí duši každého, kdo s poddanými zachází krutě a nespravedlivě. Řada jasných duchovních v pobělohorské době poukazovala i na nebezpečí, které při tvrdém zacházení hrozí duším samotných poddaných, když z důvodu útlaku opouštějí panství a mnohdy utíkají rovnou do nekatolické ciziny.¹³⁸⁾

Duchovní, hlavně příslušníci farního kléru, se také ozývali proti vrchnostenskému právu rozhodovat o sňatcích poddaných. Na území pražské arcidiecéze docházelo k případům, kdy faráři oddávali bez povolení poddané dvou různých vrchností a museli se pak zodpovídat před konzistory. V těchto případech samozřejmě mohly hrát svou roli i hmotné důvody, které k takovému počínání jednotlivé kněze vedly, ale obecně příslušníci nižšího kléru považovali snahu vrchností rozhodovat o sňatcích za nezákonné vměšování do církevních práv (i když v osmdesátých letech 17. století již pražská konzistoř tento nárok pánů uznávala).

Příslušníci barokní společnosti museli rovněž zaujmout stanovisko k poměrně rozšířenému názoru, že poddané je lépe držet na nízkém životním standardu, aby s nimi nebyly problémy. Pro mnohé pány a jejich úředníky byl takový postoj výhodný a podle toho také se svými sedláky nakládali. Šlo však o krátkozraký přístup a vyskytlo se nemálo těch, kteří před ním varovali. V této souvislosti je zajímavé myšlení Laurentia Scipiona, opata cisterciáckého kláštera v Oseku. Jakožto všestranný vzdělanec a praktický hospodář dobře znal jak soudobé hospodářské teorie, tak i konkrétní situaci na českém venkově. Hleděl na poddanskou otázku z pozic daňové reformy, kterou v roce 1677 navrhol na zemském sněmu. V pozoruhodném spisku *Několik obširných poznámek o našem špatném hospodářství*¹³⁹⁾ vyvracel představu, že poddaní

musí být utiskováni a drženi v chudobě, aby se nestali zpupnými, neposlušnými a odbojnými. *Zkušenost jasně ukazuje*, napsal, *že ti poddaní, kteří drží svobodný dům, nějaký dobytek, mají obilí a alespoň pár grošů, jsou velmi opatrní, pečují o sebe a o své vlastnictví, neboť vědí, že by za přechin proti pánu mohli být potrestáni a mohli by být připraveni o svůj majetek. Ti však, kdo nevládnou než svůj bédný život, spáchají – puzení zoufalstvím či nouzí – mnohem spíš zločin, neboť nemají co ztratit než svou bídu.* Cisterciácký opat vyjádřil to, co dobře věděli i další teoretičtí ekonomové a praktičtí hospodáři, totiž že zubožený a nadměru vysávaný venkov nepřinese zemi v konečném výsledku prosperitu ani stabilitu. Merkantilistická teze o tom, že panovník (potažmo stát) je bohatý jen tehdy, má-li dostatek blahobytných poddaných,¹⁴⁰⁾ platila i pro jednotlivá panství.

Pozitivní nazírání na poddanskou problematiku se neomezovalo pouze na prostředí kléru. Kupříkladu básník Šimon Lomnický z Budče napsal již v předbělohorské době veršovanou skladbu s názvem *Instrukcí aneb krátké naučení hospodáři mladému*, která byla¹⁴¹⁾ vydána i v osmdesátých letech 17. století.¹⁴¹⁾ Použil v ní motiv zodpovědnosti vrchností za přetěžování poddaných. Vrchnosti, které *své sedláčky ubohé ženou přespříliš přes míru*, budou jednou *za to odbejvati, Bohu počet vydávati*. Silný morální podtext mají také známá a často citovaná slova štěkeňského hejtmana Johanna Erasma Wegenera, jenž ve spisku *Oeconomia Bohemo-Austriaca*¹⁴²⁾ z roku 1666 odsoudil vysoké robotní zatížení na venkově a české sedláky, kteří ho musejí snášet, nazval svatými mučedníky. Důraz na morální odpovědnost vrchnosti je rovněž dobře patrný v listech Jana Adolfa ze Schwarzenberka, majitele třeboňského panství, který v šedesátých a sedmdesátých letech 17. století opakovaně napomínal své úředníky, aby poddané nepřetěžovali robotami a jinými břemeny.¹⁴³⁾ Poddaní jsou pro něj *drahé cennosti, které Bůh svěřil panstvu na jeho těžkou a plnou zodpovědnost*. Takové názory, vyslovené v atmosféře barokní zbožnosti, dobře korespondují s varováními zaznívajícími v této době z kazatelen a zapisovanými i do naučné náboženské literatury.

Vrchnostensko-poddanský vztah se všemi svými důsledky pro společnost samozřejmě nemohl ujít pozornosti státu. Ve státním

zájmu bylo bezproblémové vybírání berní od poddaného obyvatelstva prostřednictvím vrchností, ale i klid na panstvích, který v případě selských bouří často muselo obnovovat vojsko. Ostatně vrchnosti měly poddaným zprostředkovávat i státní autoritu, panství bylo nejnižším článkem státní správy, jeho prostřednictvím se k poddaným venkovanům dostávaly nařízení a zákony panovníka, vrchnosti na svých panstvích vybíraly a státu odváděly předepsané daně (a tyto berně mimochodem představovaly pro obyvatele venkova další velké zatížení). Raně novověký stát měl tedy řadu důvodů, aby kontroloval vrchnostensko-poddanský vztah.

Mnohá legislativní opatření týkající se například pohybu poddaných (zvláště zbíhání) vznikla již v 15. století,¹⁴⁴⁾ kdy šlo ovšem o iniciativu stavů, neboť panovníkovi byl tehdy vstup do vrchnostensko-poddanského vztahu takřka uzavřen. V předbělohorské době zachovávali habsburští panovníci v českých zemích k poddanské otázce zdrženlivý postoj – měli prakticky jedinou možnost, jak ovlivňovat postavení poddaných v konkrétních případech, a to z pozice nejvyšší instance při jejich sporech s vrchnostmi. Vliv panovníka na poddanskou problematiku nenajdeme ani v příslušných člancích Obnoveného zřízení zemského, které Ferdinand II. vyhlásil ze své vlastní moci. Tento základní zemský zákoník totiž přejal poddanské články ze starých zemských zřízení, jež byly v převážné míře dílem stavovské obce.¹⁴⁵⁾

Český zemský sněm se v pobělohorském období zabýval jen několika dílčími otázkami poddanského postavení. Jde o následující sněmovní snešení: o odzbrojení poddaných z roku 1650, o vydávání zběhlých poddaných ze sousedních zemí z roku 1652, o vydávání zběhlých poddaných ze sousedních zemí, o svěcení svátků a nedělí z roku 1654 a o poddaných narozených na cizích gruntech z roku 1657.¹⁴⁶⁾ Zmíněná sněmovní nařízení ovšem byla iniciována Ferdinandem III. a svědčí o jeho potřebě vstoupit do oblasti, která byla panovníkům dříve tradičně nepřístupná. Státní zásahy do vrchnostensko-poddanského vztahu byly zpočátku nenápadné a vznikly buď jako reakce na stížnosti vrchností proti útěkům poddaných, nebo šlo o záležitosti obecné důležitosti, v nichž poddanská problematika stála spíše na okraji (ochrana před

lupiči, nábožensky motivované úsilí o svěcení svátků). K této skupině opatření lze přičíst i nařízení, které se v 17. století vyskytovalo ve vojenských řádech z let 1657 a 1677 a které zakazovalo verbovat na vojnu usedlé poddané.¹⁴⁷⁾

Vedle uvedených, poměrně nesmělých a řídkých státních nařízeních týkajících se poddanského postavení před rokem 1680 zasahovaly státní úřady s nezbytnou razancí do mnoha konkrétních sporů a nepokojů na různých panstvích. Jednou z úloh panovníka byla také funkce nejvyšší instance, k níž se mohli poddaní odvolávat. Každý panovník, tedy i Ferdinand III. a Leopold I., cílevědomě budoval svůj obraz spravedlivého a nestranného vládce, který je vždy připraven zakročít ve prospěch poddaných. Tato možnost obracet se na panovníka se stížnostmi a peticemi vzbuzovala u poddaných naději na splnění jejich požadavků, ale současně dodávala jejich případnému odporu vůči vrchnostem i jistý prvek legality.¹⁴⁸⁾ Poněkud naivní přesvědčení o добrotě císaře Leopolda I. a víra v jeho pomoc vyvolaly – či alespoň roznítily – u poddaných venkovanů ono mohutné petiční hnutí, které na přelomu let 1679 a 1680 zaplavilo stížnostmi císařský dvůr, jenž na útěku před morovou nákazou pobýval v Praze.

Opatření panovníka a státních úřadů, podniknutá v souvislosti s poddanským hnutím na podzim roku 1679 a na jaře roku následujícího, měla různý charakter. Nalézáme mezi nimi některé konstruktivní přístupy k napjaté situaci, jež byly motivovány snahou o rychlé a smírné řešení celé záležitosti. Kupříkladu česká dvorská kancelář vydala hejtmanům Boleslavského kraje na konci roku 1679 příkaz vyšetřit stížnosti poddaných, zjednat nápravu a současně chránit venkovany před postihem od vrchností za to, že si stěžují.¹⁴⁹⁾ Takové tendence můžeme pozorovat dříve, než hnutí poddaných na venkově přestoupilo určitou hranici a než začalo být všeobecně považováno za nebezpečné vzbouření. Samozřejmě skutečnému a nestrannému vyšetření poměrů stála v cestě přirozená soudržnost příslušníků privilegovaného stavu, ale také nejružnější osobní konexe a podplácení.

Nižší složky státní správy, které se během povstání dostaly blíž ke středu dění než vyšší úřady, užívaly vůči poddaným vyčkávací

1. 1, kterým velitel vojska nebo panovník zaručoval osobě, městu, osadě či instituci ochranu majetku před rabováním, se nazýval Salva guardia. 1. 2 době třicetileté války však bývala i takováto ochrana neúčinná.

taktiku spojenou s uklidňováním, vlídností a s ústupky. Jednání krajských hejtmanů, kteří zpravidla jako první představitelé veřejné moci přicházeli se vzbouřenými poddanými do styku, se řídilo momentální situací a často bývalo podmiňováno nedostatkem vojska na ozbrojený zásah. Hejtmané se pak snažili situaci uklidňovat různými provoláními (například slibem, že císař pomůže jen poslušným poddaným), osobně vesničany přesvědčovali, aby se rozešli, chránili se před svůdci a tím se vyhnuli záhubě a získali nové svobody. Zároveň ovšem hejtmani očekávali vojenskou pomoc.

Při pacifikaci poddanských nepokojů v raném novověku hrála klíčovou úlohu armáda. Úředníci však dbali na nutnost současně se „silovým řešením“ vystupovat před poddanými jako rozhodní zastánci spravedlnosti. Vyslání vojska tedy bylo – třeba podle Leopoldova reskriptu krajským hejtmanům Boleslavského kraje z února 1680 – doprovázeno vyšetřováním. Panovník napsal: *...vedle toho také že spravedlivě posoudíme jejich stížnosti a oprávněně milostivě učiníme opravu a jim dáme útěchu.*¹⁵⁰⁾ Použití vojska nemuselo být vždy na prvním místě, kupříkladu v červnu 1680 se setkáme s Leopoldovým nařízením adresovaným úředníkům z Loketska, v němž upřednostnil vyšetřování poddanských stížností před užitím vojska.¹⁵¹⁾

Obecně lze ovšem konstatovat, že těžiště zákroku proti nepokojům v roce 1680 muselo být vojenské. Armáda zasáhla začátkem roku proti bouřím nejprve v Boleslavsku, poté i jinde. V březnu 1680 rozhodl císař Leopold poslat vojsko do míst předpokládaného neklidu.¹⁵²⁾ Ani konečná pacifikace sedláků se bez ozbrojené síly neobešla. Dvě významné vyšetřovací komise (ustanovené na počátku dubna a v červenci) projížděly rebelií zasažená panství za asistence vojska. Ozbrojený doprovod likvidoval případný odpor poddanských, chránil členy komisí, ale také měl na poddané silný zstrašující účinek. Vojsko bylo při likvidaci nepokojů využíváno podobně jako při rekatolizačním nátlaku – bývalo ubytováno v poddanských městech i ve vesnicích a již pouhá přítomnost žoldnéřů a náklady na jejich výživu byly velkým trestem pro všechny postižené poddané.

Vlastní příchod vyšetřovacích komisí s doprovodem vojska na území, jež mělo být pacifikováno, představoval manifestaci síly a organizovanosti státního aparátu. Komisaři vyšetřovali a trestali, ale současně zdůrazňovali, že přinášejí spravedlnost. Zastrášení poddanských sloužila přísná vyšetřování povstalců s obvyklým zájmem vůdců a rukojmích, barokně inscenovaná divadla soudních procesů za přítomnosti celých vesnic a samozřejmě i popravy odsouzených sedláků. S hrdelními tresty se při likvidaci povstání zacházelo promyšleně, měly mít především exemplární charakter. V zájmu státu ani vrchností nebylo plýtvání životy poddanských, na druhé straně ovšem události roku 1680 považovali státní úředníci i panovník za velmi nebezpečné. Poukazovalo se na velké množství poddanských nepokojů, na značný rozsah území, kde k nim došlo, a zároveň jako riziko pro budoucí úrodu byla chápána skutečnost, že se nepokoje, často spojené s odpíráním roboty, odehrávaly na řadě panství v době, kdy měly vrcholit jarní polní práce.

Proto povstání nakonec zaplatilo životem několik desítek poddanských, často rychtářů vesnic, které se ho zúčastnily. Pro účel zastrášení však nebyla příliš důležitá skutečná míra viny, a proto se setkáme i s případy, kdy kromě aktivních vůdců povstání byli popraveni náhodně vybraní jedinci.¹⁵³⁾ Varovné memento pro větší území pak skýтали ti odsouzenci k smrti, k jejichž popravě nedošlo v místě, kde se dopustili vzpoury a kde se konal jejich soud. V takových případech byli převáženi vojskem a na svou popravu museli několik dní čekat. Silným dojmem na přihlížející mělo působit i teatrální udělování milosti na popravišti, neboť se záměrně odsuzovalo k smrti více lidí, než kolik úřady skutečně chtěly zbavit života. Vedle hrdelních trestů využívaly vyšetřující komise též mírnější formy potrestání – bití, vězení, nucené práce.¹⁵⁴⁾

Opatření panovníka, jimiž reagoval na zjitřenou situaci, byla dvojího druhu: okamžitá, která měla řešit momentální stav, a dlouhodobá, upravující poddanské postavení. Do první skupiny patří již uvedená konkrétní nařízení – vysílání vojska, ustanovení vyšetřovacích komisí i opatření směřující k odzbrojení podda-

ných. Na pomezí obou druhů panovnickových opatření pak stojí patent z 22. března,¹⁵⁵⁾ kterým se poddaným zakazovalo podávat stížnosti přímo císaři a jenž zároveň rušil platnost jejich privilegií získaných před *ohavnou rebelií*, tedy před stavovským povstáním let 1618–1620.

Tento patent, představující první zásah Leopolda I. s celozemskou platností, byl do značné míry ovlivněn kritickou situací v Praze, kde se již v únoru a březnu rozvíjela morová nákaza. Pro dvůr bylo v této době velmi důležité omezit ze zdravotních důvodů příchody venkovanů do města, a tak panovník v prvním článku patentu důrazně zakázal vypravování dalších poddanských delegací. Současně se v březnu povstání radikalizovalo, nabývalo bouřlivějších forem a stávalo se nebezpečnějším jak pro vrchnosti, tak pro stát. Proto patent ve čtvrtém paragrafu posiluje vojsko, které má být v zemi k dispozici krajským hejtmánům pro potlačení nepokojů, v posledním článku pak nařizuje vyšetřování podněcovatelů a pisatelů stížností.

Zmíněné ustanovení patentu, zakazující poddaným podávat petice přímo panovníkovi, mělo dlouhodobý dosah – stalo se totiž základem pro všechny další úpravy postupu při podávání poddanských stížností. Dlouhodobého charakteru je i třetí článek patentu, rušící předbělohorská privilegia poddaných. Jde tu o snahu odstranit u poddaných vědomí předbělohorských práv, na která se často v neurčité a vágní formulaci jako na „stará práva“ odvolávali. V tomto nařízení panovníka také naše historiografie v minulosti viděla faktické rozšíření viny českých stavů za povstání z let 1618–1620 na celou společnost podle zásady kolektivní viny a kolektivního trestu.¹⁵⁶⁾ To je však zpětná konstrukce – přímý podnět pro uvedené nařízení v Leopoldově březnovém patentu vyšel z momentální nestabilní a napjaté situace. Panovník argumentuje tím, že neshody mezi poddanými a vrchnostmi mívají často původ ve starých privilegiích a jejich výkladu. Zrušením nově nepotvrzených privilegií hodlá takovým sporům zabránit.

Pro danou situaci bylo nejpodstatnější, že ustanovení postavilo mimo zákon ty poddané, kteří si stěžovali a nemohli se opřít o nějaká nově potvrzená privilegia. Na základě znalostí zachovaných

Sjednocení habsburských zemí pod vládou Leopolda I.
Altdiryt Bartholomea Kiliána podle Burckharta Schramma z roku 1660.

a dnes známých poddanských stížností z let 1679–1680 lze konstatovat, že opatření postavilo mimo zákon téměř celé poddanské hnutí, což byl samozřejmě hlavní účel tohoto normativního kroku. Článek o zrušení předbělohorských privilegií nemusíme ovšem chápat pouze jako vztážení kolektivní viny na poddané. Lze ho také vnímat jako doklad, že na konci 17. století byly stavovské povstání a třicetiletá válka chápány jako určitý mezník v postavení poddaných. Ostatně motiv Bílé hory jakožto klíčového místa, kde poddaní ztratili svou svobodu, byl roku 1680 živý – nalézáme jej v několika dokumentech, které zachycují názory poddaných během rebelie.¹⁵⁷⁾

Hlavním dlouhodobým zásahem do vrchnostensko-poddanského vztahu byl robotní patent z 28. června 1680, označovaný (vzhledem k místu vydání, jímž byl zámek v Pardubicích) také jako *pardubická pragmatika*. Jeho jedenáct ustanovení se netýkalo jen robotních povinností, nýbrž regulovalo i některé další stránky postavení poddaných. Při posuzování tohoto patentu se v naší historiografii již tradičně klade otázka, do jaké míry zmírnil či naopak zvýšil zatížení poddaných. Patent bývá obvykle chápán jako zhoršení situace. Jedním z argumentů podporujících zmíněný názor jsou poukazy na stanovení třídní roboty, která pak byla vyžadována i na panstvích, kde byly původně povinnosti poddaných nižší. K takovým případům nepochybně docházelo, bylo to však proti ustanovení patentu, který třídní roboty výslovně nevztáhl na panství, kde byly dosud nižší povinnosti. Hlavní námitky proti patentu vycházejí z ustanovení, podle něhož bylo možno na poddaných vyžadovat v době sezónních prací časově neomezenou robotu (byť za náhradu). Tím získal vrchnostenský režijní velkostatek obrovskou pomoc v období, kdy ji nejvíce potřeboval, současně však tato povinnost mohla ve stejné době do jisté míry narušovat hospodaření poddaných.

Je velmi pravděpodobné, že Leopoldův robotní patent skutečně poddaným nepřinesl výraznější úlevy v jejich postavení.¹⁵⁸⁾ Spíše kodifikoval situaci, která vznikla v 17. století v souvislosti s masivním rozšířením režijního způsobu vrchnostenského hospodaření. Nicméně v tom, že šlo o platnou právní kodifikaci, byl jeho nej-

větší přínos pro poddané. I přes některé možnosti širšího výkladu se totiž stal právní normou, o kterou se poddaní mohli opřít při stížnostech na nadměrné vykořisťování vrchnostmi. Zaměřením robotního patentu bylo skutečně orientováno na ochranu poddaných – kromě jednotného určení robotního zatížení měl tento patent především zabránit nezákonnému přetěžování venkovanů při vybírání kontribuce, měl je ochránit i před některými praktikami vrchností a úřednictva. Patent kupříkladu jednoznačně zakazoval vrchnostem vybírat od poddaných větší berni, než na ně právem připadlo. Vrchnosti také podle jeho ustanovení nesměli na poddané svalovat vlastní kontribuce, zapovídalo se nařizovat venkovanům nucené odběry vrchnostenského zboží, připravovat je o dědictví, vymáhat na nich větší urbaniální dávky, než náleží, a podobně.

Pardubická pragmatika fakticky uplatňovala panovníkovo právo poddané *ve všem slušným chrániti a zastávati*, současně však sama vymezovala hranice onoho „slušného“. Při hodnocení jejího významu nelze opomenout ani skutečnost, že šlo vlastně o první z řady reforem, k nimž donutili stát sami poddaní svou aktivitou.¹⁵⁹⁾ Spolu s patentem z 22. března 1680 se robotní patent z 28. června 1680 stal základní zákonnou normou, která na dlouhou dobu upravila robotní zatížení poddaného i některé další stránky jeho postavení vůči vrchnosti.

ZAVRŽENÍ I ÚCTYHODNÍ – ŽIDOVSKÉ OBYVATELSTVO ČESKÝCH ZEMÍ

1/7

Mezi lidmi, kteří zaujímají postavení mimo většinovou společnost, mají Židé zcela specifické postavení, do něhož je v celé křesťanské Evropě vyčlenila usnesení církevních koncilů z přelomu 12. a 13. století. Od IV. lateránského koncilu v roce 1215 museli Židé obývat jen vyhrazené prostory, *ghetta*,¹⁶⁰⁾ a nosit zvláštní oděv nebo označení na šatech. Židovské obce měly vlastní samosprávu, která se podobala správě křesťanských společenství, a tvořily vyspělé kulturní komunity, ovšem styk s křesťanským obyvatelstvem zůstával omezen na minimum. Brány ghatt se poněkud více otevřely v éře Rudolfa II., panovníka, který potvr-